

ABBÂSÎ PROPAGANDASI SÜRECİNDE HİŞÂM b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ

Giriş

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra 41/661 yılında kurulan ve 132/750 yılında yıkılan Emevî Devleti, toplam 89 yıl sürmüştür ve bu devirde 14 tane halife iş başına gelmiştir. Emevîler dönemi, dış siyaset ve fetihler açısından başarılı bir dönem olarak kabul edilmesine karşılık iç siyasette çalkantılı devirlere sahne olmuş, birçok isyan ve ayaklanma patlak vermiştir. Bu isyanlar bir yandan iç düzeni bozarken diğer yandan da Hâricîlik, Şîa, Mu'tezile, Mürcie vb. dinî ve siyâsî fırkaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Muhtemelen 100/718 yıllarında başladığı kabul edilen Abbâsî da'veti (*ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye*) faaliyeti, Irak bölgesiyle birlikte uzun yıllar Horasan'da gizlice devam etmiştir. 128/745 yılında açığa çıkan bu hareket, 132/749 yılında Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla başarıya ulaşmıştır.

Emevîler döneminin 10. halifesi olan Hişâm b. Abdülmelik (halifeliği 105-125/724-743), idârî dehâsı ve kişiliğiyle temâyüz etmiş birisidir. 20 yılı yakın devam eden halifeliği sırasında içteki çeşitli isyan hareketlerini bastıran Hişâm, dışta fetih hareketlerine büyük önem vermiş ve devletin sınırlarını güçlendirmiştir. Bu dönemde meydana gelen iç olaylar ve isyan hareketlerinin 100/718'li yıllarda gizlice başladığı kabul edilen Abbâsî propagandasına etkileri önem arz eden bir konudur. Çünkü 20 yıllık Hişâm dönemi, 28 yıl (100-128/718-745) süren Abbâsî da'vetinin gizli da'vet döneminin büyük bir kısmını içine almaktadır. Günümüze kadar Abbâsî da'vetiyle ilgili yapılan çalışmaların çoğunda önemli bir eksiklik dikkat çekmektedir ki, bu da Hişâm döneminin Abbâsî propagandası açısından bu son derece önemli konumu detaylı bir şekilde incelenmemiş olmasıdır.

Bu makalede Hişâm b. Abdülmelik'in halife olduktan sonra uyguladığı iç siyasetin ana noktaları ve bu dönemdeki isyan hareketlerinin Abbâsî propagandasının gelişimine etkileri incelenecektir. Ayrıca Hişâm dönemi boyunca Abbâsî propaganda sürecinin nasıl sürdüğü, Hişâm'ın ve Horasan bölgesi valilerinin Abbâsî propagandistlerine (dâî) karşı tavırları ele alınıp değerlendirilecektir.

I- Hişâm b. Abdülmelik'in İç Siyasetinin Ana Noktaları:

Hişâm b. Abdülmelik'in kişiliği, dinî-ahlâkî özellikleri, âlimler ve şairlerle ilgisi vb. konularda detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Biz bu başlık altında özellikle Hişâm'ın hilâfete geçtikten sonra izlediği idârî ve siyâsî politikaları hakkında gerek ilk dönem kaynaklarında, gerekse çağdaş araştırmalardaki bilgileri inceleyeceğiz.

İsmail Hakkı ATÇEKEN

Doç. Dr. S. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Öğretim Üyesi

Ayrıca bu konuda batılı yazarların Hişâm'la ilgili değerlendirmelerini kısaca ele alacağız.

Yezîd b. Abdülmelik'in ölümünden sonra 105/724 yılında hilâfet makamına gelen geçen Hişâm, iç savaşlarla sarsılmış, iç ve dış karışıklıklar içerisinde yüzen bir hükümetin idaresine geçmişti. İçte vali ve komutanların bir kısmı birbiri ile çekiştiği, dışta ise kuzeyde Hazarlar ve Türkmenlerin sınırlara tecavüzlerde bulunduğu bir ortam söz konusuydu. Hâricîler, Ehl-i Beyt soyu ve diğer gruplar Emevîlerin politikalarından memnun değillerdi. Hilâfetin Abbasoğullarına geçmesini isteyen Abbâsî dâîleri devletin doğusunda Emevî nüfuzunun tahakkümünü sona erdirmek için gizli olarak bazı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Siyâsî, askerî ve sosyal açılardan II. Yezîd dönemi buhranlarla geçmiş, iç isyanlar devleti sarsmıştır.

105/724 yılında hilâfet makamına gelen Hişâm b. Abdülmelik, Ya'kûbî'ye göre Ümeyyeoğullarının en akıllı, tedbirli ve olgunlarından birisidir.¹ O, devlet işlerinde akıllı, tedbir sahibi, basiretli iyi siyaset sahibiydi.² Bu hususta tarihçiler ittifak halindedir. Mes'ûdî'nin nakline göre Ümeyyeoğullarının ileri gelen, en büyük üç halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik'tir.³ Gerçekten de her üç halife, 14 Emevî halifesi arasında gerek hilâfet sürelerinin uzunluğu, gerekse idarecilik yönleri bakımından özel bir yere sahiptirler.

İbn Kesîr'in değerlendirmesine göre Hişâm halifeliği sırasında işleri akıllıca idare etti. Malları derleyip topladı. Zeki idi, işleri ileri görüşlülükle idare ederdi. Büyük olsun, küçük olsun tüm devlet işlerini kendisi üstlenirdi. Devlet işlerini başkasına havale etmezdi. Yumuşak huylu ve ağırbaşlıydı.⁴

Mes'ûdî'ye göre siyasetin ve güzel idarenin kapıları Hişâm'ın ölümüyle son buldu.⁵ Nakledildiğine göre Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hişâm b. Abdülmelik'in idârf siyasetini, tedbirlerini takdir eder ve idârf işlerin çoğunda Hişâm'ın yolunu takip ederdi. O, Hişâm'la ilgili haberleri ve onun siyaseti ile ilgili bilgileri toplardı ve onları bilirdi.⁶ Yine Ebû Ca'fer el-Mansûr, yakınlarından bazı kişilerle Emevî halifeleri hakkında konuşurken Hişâm hakkında şöyle demişti: "Hişâm, Ümeyyeoğullarının en iyi (olgun) adamıdır."⁷

Hişâm'ın kişiliği ve siyaseti hakkında batılı yazarların da ilginç yorumları vardır. Örnek olarak Hugh Kennedy, Hişâm'ın 19 yıllık hilâfet döneminin tüm Emevî devrinin en rahat ve sakin dönemi olduğu görüşündedir. Ona göre Abbâsî

¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1992, II, 328.

² Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk: İhsân Abbâs, Beyrut, 1974, IV, 238.

³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk: M. M. Abdülhamîd, Beyrut, 1987, III, 223.

⁴ - İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. baskı, Beyrut, 1990, IX, 351.

⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 223.

⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 223.

⁷ Makrîzî, *Kitâbü'n-Nizâ ve't-Tehâsum fî mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, thk: Hüseyin Mu'nîs, Kahire, 1988, s. 35.

Devleti'nin ilk dönemlerinde özellikle idârî konularda Emevîler dönemindeki örnekler alınmıştır. Mansûr, Abdülmelik ve Hişâm'ın uygulamalarını kabul etmiştir.⁸ Philip K. Hitti'ye göre Hişâm'ın halifeliği ile Emevîlerin altın çağı kapanma noktasına gelmiştir. O, Arap otoritelerine göre Hişâm'ın, Muâviye ve Abdülmelik'ten sonra üçüncü ve son devlet adamı olduğunu söylemektedir.⁹ R. A. Nicholson, Hişâm'ın devlet adamlığına dikkat çekerek Abbâsî halifesi Mansûr'un Hişâm'a hayran kaldığını belirtmiş, buna karşılık Hişâm'ın veliahdı olan II. Velîd'in islah edilmez bir küstah olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁰

M. G. S. Hodgson, Hişâm'ı son büyük Suriyeli Emevî halifesi olarak tavsîf eder ve onun idareyi daha da etkin olacak şekilde organize ettiğini belirtir. Ancak ona göre Şîîler Irak'ta, Hâricîler çeşitli yerlerde huzursuzluk içindedir. İdarî yönden Hişâm'ın etrafı -Müslüman olsun, olmasın- ahali arasında yer alan yüksek rütbeli memurlar tarafından kuşatılmıştır. İlk Abbâsî halifeleri daha sonra bu uygulamayı idârî bir model olarak kabul ettiler.¹¹ Bu hususta Michael Morony de Hişâm döneminde içte yavaş yavaş ve gizli bir şekilde muhalefet ateşi kaynadığını ve bazı isyanlar çıktığını belirtmektedir.¹²

C. E. Boswort'a göre Muâviye, Abdülmelik ve Hişâm Arapların kurduğu imparatorluğun birinci sınıf idarecileridir. Bu halifelerin, yerlerini aldıkları Bizans ve İran'ın yönetimle ilgili uygulamalarını benimseyip kendi idarelerine yerleştirmeye özel gayret sarf ettikleri görüşündedir. O'na göre Emevîler döneminin sonlarına doğru birçok Sâsânî teknik ve usûlü benimsenmiştir. Bu hareket Abbâsîler zamanında daha da hızlanmıştır.¹³

İç siyasetin önemli bir konusu olan asabiyye ve Arap kabilelerine karşı uygulanacak politikalar hakkında bazı Emevî halifeleri mâhir bir yol izlemişler, önemli kabileler arasında denge kurmuşlar ve tüm halkın rızasını kazanmak için çalışmışlardır. Muâviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik bu konuda hassas davranmışlardır.¹⁴ Ira M. Lapidus'a göre, Abdülmelik'ten Hişâm'a kadar olan dönemde halifeler Araplar arasındaki ve Arap-gayr-i Arap unsurlar arasındaki rekabete karşı hassas dengeleri korumuşlardır.¹⁵ Hişâm'ın Arap kabile-

⁸ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York, 1986, s. 108, 133.

⁹ Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, New York, 1968, s. 222.

¹⁰ Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1969, s. 206.

¹¹ M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, terc: Komisyon, İstanbul, 1993, I, 192, 223.

¹² Michael Morony, "Hisham b. Abd al-Malik", *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1985, vol: VI, 232.

¹³ C. E. Boswort, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul, 1980, s. 3-4.

¹⁴ A. Muhammed Abdüllâtîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984, s. 189.

¹⁵ Ali Hubeybe, *Devletü'l-Ümeviyyîn*, Kahire, 1978, s. 95; S. F. Mahmud, *İslâm Tarihi*, çev: A. Kevenoğlu-Ayhan Sümer, İstanbul, 1962, s. 56.

lerine karşı katı bir tutumu söz konusu değildi. O, hizipçi ve asabiye taraftarı birisi değildi.¹⁶

Hişâm b. Abdülmelik kan dökmeyi sevmeyen bir halife olarak tanıtılır. Tarihçiler onun, halifeler arasında kan dökmekten en fazla nefret eden kişi olduğunu zikrederler.¹⁷ J. J. Sanders, Hişâm'ın yetenekli ve ılımlı bir halife olduğunu, gürültü ve patırtıdan hoşlanmadığını ifade eder. Ona göre, Hişâm'ın uzun halifelik dönemi Emevîler için bir pastırma yazıdır.¹⁸ Kan dökmeyi sevmeyen birisi oluşu sebebiyle büyük kabileler arasında adaletle hükmederdi. Valilerini hem Kaysî, hem de Yemenî Araplarından seçerdi. Güç, idare, maslahat ve faydalar konusunda eşit olmaları için bu şekilde davranırdı.¹⁹

Hişâm b. Abdülmelik döneminde kabileler arası rekabetin bir savaşa dönüşmemesi halife Hişâm'ın bu kabileler arasındaki dengeyi koruması ve birisini açıkça tutmaması sebebiyledir. Hişâm, ne kendinden önceki halife Yezîd b. Abdülmelik gibi açıkça Kaysîleri tutmuş, ne de kendisinden sonraki halifeler gibi kabileler arası savaşlar çıkarmıştır. O, başlangıçta Kaysîlere karşı güçleri azalan ve bu sebeple huzursuz olan Yemenîlerin ileri gelenlerini idareye getirmiş ve böylece bir tarafın diğer tarafa tahakkümünü engellemiştir. Bu şekilde güneyli Araplar (Yemenî) ile kuzeyli Araplar (Kaysî) arasında ince bir siyaset izlemiştir. Ancak hangi taraftan olursa olsun âdil davranmayan, tarafgirlik yapan valileri ve görevlileri azletmekten çekinmemiştir.

2- Hişâm b. Abdülmelik Dönemindeki İsyanların Abbâsî Propagandasının Gelişimine Etkileri:

Hişâm b. Abdülmelik döneminde Emevî Devleti'nin sınırları doğuda Orta Asya içlerine, batıda Kuzey Afrika'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanıyor, ayrıca Endülüs ve Güney Fransa'daki bazı bölgeler de devletin sınırları içerisinde bulunuyordu. Bu kadar geniş bir coğrafyayı içine alan devletin iktisâdî açıdan yaptığı bazı değişiklikler sonucu halka yeni bazı vergiler yüklenmesi halkın tepkisine yol açıyor ve isyanlara sebep teşkil ediyordu. Ayrıca İslâm devleti içerisinde yaşayan gayr-i müslim tebaanın özellikle Maverâünnehir, Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgelerinde İslâm düşmanlarıyla çeşitli alanlarda işbirliği yapmaları devleti sıkıntıya sokuyordu.

Hişâm döneminde dinî, siyâsî, sosyal ve iktisâdî sebeplere dayanan çeşitli isyanlar çıkmıştır. İsyanların diğer sebepleri arasında Hişâm döneminin Emevîlerin duraklama ve son dönemlerine tesadüf etmesi, iç hiziplerin ve muhalefet unsurlarının artması, Abbâsî propagandasının gizli olarak başlamış olması, Hişâm'ın halife-

¹⁶ Nebih `Âkîl, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, Beyrut, 1983, s. 323.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru `Alâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Amaût, 7. baskı, Beyrut, 1990, V, 352 ; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk: M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Mısır, tsz., s. 249.

¹⁸ J. J. Sanders, *A History of Medieval Islam*, s. 98.

¹⁹ Hüseyin `Atvân, *el-Ümeviyyûn ve Hilâfe*, Beyrut, 1986, s. 195.

lik döneminin 20 yıl gibi uzun bir süre devam etmesini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Hişâm döneminde çıkan önemli isyan hareketlerini incelerken detaylara girmeden sebep ve sonuç ilişkisi bağlamında ele alacağız. Söz konusu isyanların Emevî Devleti'nin otoritesini ve Abbâsî propaganda sürecini nasıl etkilediğini değerlendirmeye çalışacağız.

A- Zeyd b. Ali İsyanı:

Hişâm döneminde çıkan en önemli ayaklanmalardan birisi Zeyd b. Ali isyanıdır. Zeyd'in tam ismi Zeyd b. Zeyne'l-Âbidîn Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. En büyük dedesi Hz. Ali idi. Yaşadığı dönemde Ehl-i beytin ileri gelenlerinden birisiydi. İlim, zühd, vera', şecaat, dinî yaşantı ve kerem yönünden yüce bir şahsiyetti.²⁰ Bilindiği gibi Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden (61/680) sonra Ehl-i beyt siyasetten uzak durmaya başlamıştı. Daha çok ilimle meşgul olmuşlar, halka muhaddis ve fakîh olarak ilim öğretmişlerdi. Genelde Medine'de ikamet ediyorlar ve dışarıya fazla çıkmıyorlardı. Ali b. Hüseyin, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdik bu şekilde davranmışlardı.²¹ Ancak Zeyd b. Ali, kardeşi ve babasının takip ettiği metodu izlememiştir. Zeyd b. Ali Medine'de sürekli oturmayıp Irak'a, Basra'ya gitmiş ve kabuğunu kırmıştır. Buralarda çeşitli fırkaların görüşlerini öğrenmiş, siyasete dair görüşlerini ortaya koymuştur. İbn Tiktaka²² ve diğer bazı tarihçilere göre Zeyd, kendisini hilâfete lâıyk görür hilâfetin Hz. Ali ile Fâtıma soyundan gelen birisine ait olduğu konusundaki görüşünü açıkça ifade ederdi.

Zeyd b. Ali'ye: "Konuşmayıp susmak mı, yoksa konuşmak mı daha hayırlıdır?" diye sorulmuştu. Zeyd b. Ali: "Allah (cc) sükût edenleri çirkinleştirsın, hayrından uzaklaştırsın" diye cevap verdi.²³ O, bu tür sözleri ve davranışlarıyla babası ve kardeşinin izlediği metodun dışına çıkmış, siyaset ve idârf konularla bizzat ilgilenmiştir.

Zeyd b. Ali isyanının sebepleri konusunda tarihçiler ve çağdaş araştırmacılar çeşitli görüşler ortaya atmışlardır.²⁴ Zeyd b. Ali'nin hem Medine'de Ehl-i beyt vakıflarının idaresi konusunda amcasının oğlu ile münakaşa etmesi, hem de Şam'da hilâfet konusunda Hişâm ile mücadeleyle girmesi onun siyaset ve idareye olan ilgisini, babası ve kardeşinin izlediği metodun aksine aktif bir usûl takip ettiğini ve mücadelecî yapısını ortaya koymaktadır. Kanaatimize göre Zeyd'in hilâfet konusundaki görüşleri ve mücadele azmi, Emevîlerin Hz. Ali soyuna karşı olumsuz icraatlarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve zamanla Kûfelilerin desteğiyle bir isyana dönüşmüştür.

SÜİFD / 17

25

²⁰ İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Addbî's-Sultâniyye*, Beyrut, tsz, s. 132.

²¹ Mustafa Hilmî, *Nizâmu'l-Hilâfeti beyne Ehli's-Sünne ve's-Şîa*, İskenderiyye, 1988, s. 202.

²² İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s.132.

²³ Kayravânî, *Zehru'l-Addb ve Semeru'l-Elbâb*, 4. baskı, Beyrut, 1972, I, 118.

²⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 68, 70-75.

Zeyd b. Ali Kûfe'de 122/740 yılında isyana kalkışmış ve bu hareket Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Zeyd b. Ali isyanının etkileri sürekli ve kalıcı olmuştur. Abbâsîler işbaşına geldikten sonra bazı Emevîlerin kabirlerinin deşildiğini, Hişâm'ın da bundan nasibini aldığı öne sürülmektedir. Ya'kûbî ve Mes'ûdî'ye göre Abdullah b. Ali, Emevî halifelerinin çoğunun kabirlerini açarak onları çıkartmış ve cesetlerine eziyet etmiştir. Bu sırada o, Hişâm'ı da kabrinden çıkarmış ve cesedine 80 veya 120 kamçı vurmıştır.²⁵

Ümeyyeoğullarının iki kolundan birisi olan Süfyânîlerin Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesiyle, diğer kolu olan Mervânîlerin ise Zeyd b. Ali'nin öldürülmesiyle aslında sona erdiği belirtilmiştir. Bu görüşe göre Süfyânîler, Hz. Hüseyin'in şehâdeti sonunda az daha yıkılacaklardı. Mervân b. Hakem'in iktidarı ele geçirmesi sayesinde işbaşına gelen Mervânîler ise Zeyd b. Ali'nin şehâdetinden sonra meydana gelen olayların etkisiyle yıkılış sürecine girmiştir.²⁶ Nitekim Carl Brockelmann'a göre Zeyd b. Ali isyanı, Emevî sülâlesinin çöküşünü hazırlayan ve birbirini izleyen bir sürü Şîî hareketin ilki olmuştur.²⁷

Zeyd b. Ali isyanının etkilerine bakıldığında askerî açıdan kolayca bastırıldığı söylenebilir. Her ne kadar Zeyd b. Ali, etrafında kalan az sayıda insanla Yûsuf b. Ömer'in kuvvetlerinin üstüne atılmış ve öldürülünceye kadar çok çetin bir şekilde harp etmişse de²⁸ sonuçta mağlup olmaktan kurtulamamıştır. Askerî açıdan pek fazla önem arz etmese de dinî ve siyâsî açıdan sonuçları Emevîleri zor durumda bırakmıştır.

Zeyd b. Ali'nin öldürülmesinden sonra özellikle Şîa Horasan'da harekete geçmiş ve faaliyetlerini aleniye dökmüştür. Artık Ümeyyeoğullarının yaptıkları kötü icraatları halka açıktan anlatıyorlar, Rasûlullah'ın Ehl-i beytine karşı yapılan kötülükleri aktarıyorlardı. Ya'kûbî'ye göre bu tür haberlerin yayılmadığı hiçbir bölge kalmadı. Onlara meyledenler çoğalmaya başladı.²⁹ Zeyd'in öldürülmesinden sonra gizlice Horasan'a kaçan oğlu Yahyâ b. Zeyd, Hişâm'dan sonra işbaşına gelen Velîd b. Yezîd döneminde 125/743 yılında Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın üzerine gönderdiği bir orduya yenilerek öldürüldü.³⁰ Sonraki yıllarda Abbâsî ihtilâlinin lideri olan Ebû Müslim, Yahyâ b. Zeyd'in intikamını almak için onun katillerinden sağ kalanları yakalayıp öldürdü.³¹ Dolayısıyla Zeyd b. Ali'nin öldürülmesi uzun vadede hem Şîa'yı harekete geçirmiş, hem de özellikle Emevîlerin

²⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 356-357; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 219.

²⁶ Ahmet Ağrakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul, 1992, s. 386-387.

²⁷ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s. 78.

²⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Leiden, 1967, s. 323.

²⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 326.

³⁰ Taberî, *Târîh*, VIII, 102-105; İbn A'sem, *el-Futûh*, Beyrut, 1986, IV, 325-327; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 225.

³¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 160.

doğu eyaletlerinde daha önce gizli olarak başlamış olan Abbâsî propagandasının hızlanmasına yol açmıştır.

B- Kuzey Afrika ve Endülüs'te Çıkan Berberî İsyanları:

Hişâm b. Abdülmelik dönemindeki bir diğer önemli isyan girişimi Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Berberî isyanlarıdır. Önce Kuzey Afrika'da başlayan bu ayaklanma hareketi daha sonra Endülüs'e de sirâyet etmiş ve 4 yıla yakın (122-125/ 740-743) devam etmiştir. Hişâm'ın halifeliğinin son yıllarında ortaya çıkan bu isyanlar devletin batı bölgelerindeki iç huzuru bozmuştur.

Fas'tan Kayrevan'a kadar çıkan ayaklanmalar Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Emevî otoritesi sarsılmış, bölge valileri hilâfet merkezinden yardım istemek zorunda kalmışlardı. Çeşitli bölgelerde 4 yıla yakın süren ve farklı liderlerin komutasında devam eden bu isyanlar zinciri çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Hişâm, Berberî isyanlarının bastırılması amacıyla merkezden ordular göndermek zorunda kalmıştır.

Bu isyanlar fetih hareketlerinin duraklamasına yol açtı. J. J. Sanders'e göre Afrika'da başlayan Berberî isyanı, Arapların Batı Avrupa'daki ilerlemelerine nokta koymuştur.³² Yine, Berberî isyanından önce bölgede büyük askerî seferler düzenlenirken bu isyandan sonra genişlemenin sona erdiği, uzun sürede bastırılabilen Berberî ayaklanmalarının devletin diğer bölgelerindeki askerî hareketleri olumsuz etkilediği görüşü ağırlık kazanmaktadır.³³ Berberî isyanının bastırılması için bölgedeki askerî kuvvetin yanında devletin merkezinden bile binlerce kişilik ordu gönderildiği bilinmektedir.

Devletin batısında yıllarca süren Berberî isyanlarının bastırılması için askerî birliklerin Kuzey Afrika'ya kaydırılması Horasan bölgesinde faaliyetlerini gizlice sürdüren Abbâsî propagandistleri açısından bir avantaj oluşturmuştur. Çünkü bu yıllarda tüm dikkatler Kuzey Afrika'ya yönelmiş, Abbâsî dâîleri üzerindeki sıkı takibat az da olsa hafiflemiştir.

C- Hâris b. Süreyc İsyanı:

Horasan bölgesinde mevâlînin desteğiyle ortaya çıkan ve bölgedeki birçok şehirden taraftar bulan Hâris b. Süreyc isyanı Hişâm döneminde doğu eyaletlerinde meydana gelen önemli bir ayaklanma hareketidir. Hâris b. Süreyc, Emevî idaresine karşı Horasan'da ortaya çıkan mevâlî hareketinin lideridir. Hâris b. Süreyc isyanının sebeplerine bakacak olursak, öncelikle mevâlîye yüklenen yüksek vergilerin doğurduğu kızgınlık söz konusudur. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Horasan bölgesinde mevâlîye uygulanan siyaset ilk beş yılda değişmemiş ve Yezîd b. Abdülmelik'in uygulamaları devam etmiştir.

Bölgedeki şehirlerde yaşayan gayr-i Arap unsurlar, valilerin kötü davranışları sonucu Emevî idaresine karşı kızgınlık duymaktaydılar. Ömer b. Abdülaziz

³² John J. Sanders, *A History of Medieval Islam*, London, 1965, s. 93.

³³ K. Yahya Blankinship, *The End of the Jihad State*, Albany, 1994, s. 199.

dışındaki halifeler döneminde mevâlfın problemleri azaltılmamış, bu yönde politikalar geliştirilmemiştir. Dolayısıyla yılların birikimi katlanarak Hişâm dönemine gelinmiştir.³⁴ Ganimet dağıtımındaki eşitsizlikler, Arapların kayınılması, İslâm dinini kabul eden mevâlfiden bile cizye alınmaya devam edilmesi gibi sebepler gayr-i Arap unsurları iyice huzursuz etmişti.

Müslümanlardan cizye vergisinin kaldırılması ve ordudaki ödenekler konusunda Araplarla mevâlf arasında eşitlik sağlanması³⁵ Hâris b. Süreyc'in hedefleri arasındaydı. Ayrıca bu isyanın belli başlı amaçları şunlardı:

- a) Hilâfet nizamında şûra prensibine geri dönmek, hür bir seçim ve bey'at,
- b) Şehirler ve bölgelerdeki valilerin değiştirilmesi,
- c) Emniyet görevlilerinin azledilmesi,
- d) Halkın şehir valilerinin seçimi işine bizzat iştirak etmesi.³⁶

Hâris ve arkadaşları Araplar ile mevâlf arasında eşitliği sağlamak için çalışmışlar, Arap-Acem eşitliği fikrini savunmuşlardır.³⁷ Bu sebeple isyan girişimine sadece mevâlf değil, Emevî idaresi ve valilerin olumsuz icraatlarından etkilenen, bunu beğenmeyen muhâcir Araplardan Ezd ve Temîm kabileleri de destek vermiştir. Bunların dışında bazı Türk grupları ve İran dihanları Hâris'in etrafında toplanmıştır.

Hâris b. Süreyc insanları Allah (cc)'in Kitabına, Sünnet'e ve Âl-i Muhammed'in (veya bazı rivâyetlerde Âl-i Beyt'in) razı olacağı şeye, rızasına³⁸ bey'at etmeye çağırarak isyanı başlatmıştır.³⁹ Hâris bu hareketiyle hem Abbâsoğulları, hem de Ali oğulları taraftarlarını da yanına çekmeyi amaçlamıştır. Her ne kadar Barthold, Hâris b. Süreyc'in başlangıçta Emevî hanedanına karşı olmadığını söylüyorsa da⁴⁰, Hâris'in, başlangıçtan itibaren Emevî idaresine karşı harekete geçtiği ve bu hususta Abbâsoğulları sempatanlarının kinlerini ve mevâlfın kızgınlığını iyi kullandığı kanaatindeyiz.

Kesintili olarak on yıldan fazla süren isyan hareketinde bulunan Hâris b. Süreyc, 128/746 yılında Merv yakınlarında öldürülmüştür.⁴¹ Emevî Devleti açısın-

³⁴ Araplar ile mevâlf arasındaki çekişmeler ve Araplar'ın mevâlf hakkındaki olumsuz tavır ve sözleri hakkında bkz.: Muhammed Emîn Sâlih, *el-Arab ve'l-İslâm*, Kahire, 1984, s. 366-367.

³⁵ Abdülazîz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 67-68.

³⁶ Muhammed `Ammâra, *el-İslâm ve's-Sevra*, 3. baskı, Kahire, 1988, s. 236.

³⁷ Muhammed Emîn Sâlih, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 368.

³⁸ Hâris b. Süreyc'in isyan davetinde kullandığı bu slogan hakkında daha sonra Abbâsî propagandasının prensipleri ele alınırken bilgi verilecektir (Bkz. Makalemizin 63 no'lu dipnotu).

³⁹ Taberî, *Târîh*, VII, 619 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk: M. Abdulkâdir 'Atâ vd., Beyrut, 1992, VII, 169.

⁴⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s. 246.

⁴¹ M. J. Kister, "*al-Harîth b. Suraydj*", EP, III, 224; Nadir Özkuyumcu, *Hâris b. Süreyc*, D.İ.A, İstanbul, 1997, XVI, 201; Hâris'in 126/744 veya 127/745 yılında öldürüldüğüne dâir bkz: M.Cemâlüddîn Sürûr, *el-*

dan bu isyan uzun yıllar devam eden, bıktırıcı mücadeleler sonunda bastırılan bir ayaklanmadır. İsyanın çıktığı ilk yıllarda Horasan bölgesindeki Arap egemenliği sarsılmış ve birçok şehirde taraftarlar bulmuştur. Ancak gerek Esed b. Abdullah, gerekse Nasr b. Seyyâr'ın askerî gayretleriyle etkisiz hâle getirilmiştir. Hâris'in ölümünden sonra mevâlî hareketi doğu vilâyetlerinde durmamış, 1 yıl sonra Ebû Müslim'in Horasan'daki hareketiyle yeniden alevlenmiştir. Ümeyyeoğullarına karşı başlatılan isyana Ebû Müslim'in taraftarları arasına mevâlîden de bir grup katılmıştır. Böylece Hâris b. Süreyc isyanı Ebû Müslim hareketine bir basamak teşkil etmiş ve Horasan'da güçlü bir muhalefet cephesinin oluşmasında rol oynamıştır.

Sonuç olarak Hişâm döneminde Irak, Horasan ve Kuzey Afrika'daki Emevî karşıtları dinî, siyâsî ve sosyal sebeplerden kaynaklanan bazı önemli isyanlar çıkmışlardır. Bu isyanlar devam ettiği sürece devletin otoritesinde zayıflama baş göstermiştir. Hişâm'ın müdahaleleri ve tedbirleri sayesinde ayaklanma hareketleri kanlı bir şekilde de olsa bastırılabilmiştir. Bu isyan hareketlerinin diğer etkenlerle birlikte Horasan bölgesinde Emevîler aleyhine muhalif bir kitlenin oluşmasında ve gizli olarak başlayan Abbâsî propagandasının zamanla yaygınlaşmasında önemli rol oynadığı kanaatindeyiz.

3- Hişâm Döneminde Abbâsî Propaganda Sürecinin Gelişimine Genel Bir Bakış:

Emevî halifelerinin ortaya koydukları siyâsî görüşler ve uyguladıkları siyaset, geniş bir alana yayılan İslâm toplumu içerisinde gayr-i memnun unsurların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mevâlîye uygulanan idârî, iktisâdî, sosyal baskılar ve onların ikinci sınıf vatandaş olarak görülmesi idareden hoşnut olmayan bir grup oluşturmuştu. Arap kabileleri arası mücadeleler devletin iç durumunu bozmuş, bu çekişmeler çeşitli bölgelerdeki orduları da etkisi altına almıştı. İşte Abbâsoğulları tüm bu olumsuz şartları kendi lehlerine çevirerek hilâfet makamını ele geçirmek için faaliyette bulunmuşlardır. Abbâsîlerin yükselip iş başına gelme isteklerinin tarihi kökleri vardır.⁴² Câhiliye döneminde başlayıp İslâmî dönemde devam eden Emevî-Hâşimî mücadelesi tarihî bir olgudur.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde Abbâsî propagandasının seyrine geçmeden önce Hişâm'ın Hz. Ali soyuna ve Abbâsoğullarına yaklaşımını inceleyip değerlendirmek uygun olacaktır. Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliğinin ilk yıllarında Hz. Ali soyuna karşı ılımlı bir tavrı söz konusudur. Hişâm, Emevî halifeleri içerisinde az sayıda halife tarafından yerine getirilen hac ibadetini halife olduktan bir yıl sonra 106/725 yılında ifâ etmiştir. Nakledildiğine göre Hişâm, Ebu'z-Zinâd'a bir mektup göndererek kendisine haccın sünnetlerini bildirmesini istedi. Medine âlimlerinden olan Ebu'z-Zinâd, haccın sünnetlerini bir kağıda yazarak Hişâm'a

SÜİFD / 17

29

→
Hayâtü's-Siyâsiyye fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Kahire, 1960, s. 163; Abdülmun'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, 7. baskı, Kahire, 1982, II, 286.

⁴² Muhammed Abdülfettâh 'Ulyan, *Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 2. baskı, Kahire, 1994, s. 9-23.

verdi. Bu sırada Hz. Osman'ın soyundan olan Saîd b. Abdullah b. Velîd b. Osman b. Affân, Hişâm'ın yanına gelerek onunla konuştu ve Hz. Ali'ye lânet etmesini istedi. Bu söze kızan Hişâm şöyle dedi : "Biz buraya herhangi birisine kötü söz söylemek veya lânet etmek için gelmedik. Biz buraya haccetmek için geldik."⁴³ Bu söz Hişâm'ın en azından hilâfedinin ilk yıllarında kendisinden önceki dönemlerde Ömer b. Abdülazîz dönemi hariç yaygın olarak mevcut olan Hz. Ali'ye sebb⁴⁴ âdetinden hoşlanmadığını göstermektedir.

Hişâm halifeliği döneminde Hz. Ali soyuna karşı genelde iyi muamelede bulunmuş, geçmiş halifelerin uygulamalarına zıt hareket etmiştir. Hz. Ali soyu sükûnet içerisinde, şiddet ve karışıklıktan uzak bir şekilde yaşamışlardır. Bu durum 121/739 yılına kadar devam etmiştir.⁴⁵ Bu noktada çağdaş yazarlardan M. Cemâleddîn Sürûr, Hişâm döneminde Şîa ve Ehl-i beytin durumuyla ilgili oldukça iyimser yorumlar yapmıştır. Ona göre Hişâm döneminde Şîiler Irak'ta, (toplam 15 yıl valilik yapan) Hâlid b. Abdullah'ın valiliği sırasında izlediği olumlu siyaset sonucu Emevî idaresine karşı olumsuz bir tavır takınmadılar. Bu vali genel olarak Şîilere karşı iyi muamele etti ve kendisine gelen Hâşimoğulları heyetine ikram ve ihsanda bulundu.⁴⁶

Hişâm'ın Emevî muhalifi şairlere karşı tavrıyla ilgili ilginç bir örnek şair Kümeyt b. Zeyd el-Esed⁴⁷'ye yaptığı muameledir. Kümeyt b. Zeyd, şiirlerinde Hâşimoğullarını öven, Ümeyyeoğullarına taaruzda bulunan ve Hz. Hüseyin'in kızı Fâtîma tarafından "**Şâiru Ehlî'l-Beyt**" olarak isimlendirilen bir şâir idi. Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Hişâm'a yazdığı bir mektup ile Kümeyt'in Ümeyyeoğullarını kötüleyen şiirler söylediğini ihbar etti. Onun Zeyd b. Ali'yi öven ve onun arkasından mersiye olarak söylediği şiirleri de mektubuna yazdı. Hişâm, Kümeyt'in hapsedilmesini isteyince Hâlid'in adamları onu yakalayıp hapsedti. Bir süre sonra hapisten kaçan Kümeyt uzun süre gizlendi. Daha sonra Şam'a gitti ve eski dostu Mesleme b. Abdülmelik ile görüşerek ondan emân istedi. Mesleme'nin arabuluculuğu sonunda Kümeyt, Hişâm'ın huzuruna girdi ve Ümeyyeoğullarını medheden bir şiir söyledi. Ayrıca Hişâm'ın yakında ölen oğlu Muâviye için de bir mersiye söyledi. Hişâm bu mersiyeye şiddetli bir şekilde

⁴³ Taberî, *Târîh*, VII, 558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1966, V, 130-131.

⁴⁴ Sebb: Sövmek, kötü söz söylemek, dil uzatmak ve lânet etmek anlamlarına gelir.

⁴⁵ A. Abdurrahman el-'Amr, *Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. baskı, b.y.y., 1992, s. 157-158.

⁴⁶ Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s. 149.

⁴⁷ Hakkında fazla bilgi için bkz: İbrahim Sançam, "Kümeyt b. Zeyd el-Esed", *AÜİFD*, Ankara, 1997, XXXVI, 271-296; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s. 141, 251-252; Rahmi Er, "Kümeyt el-Esed", *D.İ.A.*, Ankara, 2002, XXVI, 551-552.

ağladı. Daha sonra Mesleme, Kümeyt'e 20.000 dirhem verdi. Hişâm ise ona 40.000 dirhem ihsan verilmesini emretti.⁴⁸

Hişâm'ın Abbâsoğullarına karşı tavrı konusunda ise klâsik kaynaklarda Muhammed b. Ali'nin bizzat halife Hişâm ile görüştüğüne dâir bazı bilgiler mevcuttur. Nakledildiğine göre, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs bir gün Hişâm'ın huzuruna girdi. Muhammed b. Ali, oldukça yaşlı ve gözleri perdelendiği için oğulları Ebu'l-Abbâs (es-Seffâh) ve Ebû Ca'fer'e dayanarak selâm verdi. Hişâm ona oturduğu sedirinde yer verdi. Onun ihtiyacını sorunca Muhammed b. Ali 30.000 dirhem istedi. Hişâm o paranın verilmesini emretti. Hişâm onun iki oğlu için iyilik temennisinde bulununca Muhammed b. Ali ona teşekkür etti. Onlar dışarı çıkınca Hişâm : "Bu yaşlı adam bunamış ve yaşlanmış bir haldedir. Ona göre bu hilâfet onun oğluna geçecekmiş" deyince dışarıdan bu sözü işiten Muhammed b. Ali : "Vallahi muhakkak böyle olacak, (iki oğlunu göstererek) bu ikisi ileride halife olacak" dedi.⁴⁹ Bu konu ile alâkalı olarak farklı rivâyetlerde ise Hişâm'ın, Muhammed b. Ali huzuruna girince ona iltifat etmediği, onunla alay ettiği ve hiçbir şey vermediği belirtilmektedir.⁵⁰

Çağdaş Emevî tarihi uzmanlarından Hüseyin `Atvan, Hişâm döneminde Abbâsoğullarının rahat bir devrede oldukları ve Hişâm'ın onlara fazla dokunmadığını belirtmektedir. Ona göre Abbâsoğulları, halkı kendilerine da`vet etme gücünü buldular ve taraftarlarının sayısı oldukça arttı. Ancak Abbâsoğullarının faaliyetleri aşikâr olarak ortaya çıkınca Hişâm, Horasan'daki propagandistlerin yakalanmasını ve bölgeden çıkarılmasını emretti. Yine Hişâm, vali Cüneyd b. Abdurrahmân'a yazdığı mektupta kan dökmemesini istedi.⁵¹ A. Muhammed Abdüllatîf'e göre de Abbâsî propagandistleri Hişâm'ın şiddetten ve kan dökmekten hoşlanmamasından faydalanarak Horasan'da hazırlıklarını sürdürdüler.⁵²

Muhtemelen Hişâm b. Abdülmelik'in halifelikinden beş yıl kadar önce (100/718) Ömer b. Abdülazîz döneminde gizli bir şekilde başladığı kabul edilen Abbâsî propagandası (da`veti), Hişâm döneminde de aynı gizlilik içerisinde devam etmiştir. 124/742 yılında ilk defa Abbâsî dâîleriyle irtibat kuran Ebû Müslim el-Horasânî, Hişâm'ın ölümünden 3 yıl sonra 128/745 yılında Horasan'da da`vetin başına getirilmiştir. Abbâsî da`veti, 132/750 yılında başarıya ulaşarak bir devri

SÜİFD / 17

⁴⁸ Isfehânî, *el-Eğânî*, nşr: M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1963-1970, XVII, 1-8; İbn `Abd Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, 3. baskı, thk: Ahmed Emîn vd., Kahire, 1965, II, 183-184; J. Horovitz, "Kümeyt", İA (MEB), İstanbul, 1993, VI, 1080-1081.

⁴⁹ Müberred, *el-Kâmil fil-Luğa ve'l-Edeb*, thk: M. Ebu'l-Fadl İbrahim-Seyyid Şehhâte, Kahire, 1956, II, 218-219; İbnü's-Sâ'î, *Târîhu'l-Hulefâ'î'l-Abbâsiyyîn*, thk: Abdurrahmân Yûsuf el-Cemel, Kahire, 1993, s. 161. (Bu iki eserde de Ali b. Abdullah şeklinde geçen kişi aslında Muhammed b. Ali olmalıdır.)

⁵⁰ Bkz: *el-İmâme ve's-Siyâse*, (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir), 3. baskı, Mısır, 1963, II, 132; Ya`kûbî, *Târîh*, II, 322. Ayrıca bkz: Farouk Omar, *The Abbâsîd Caliphate (132-170/750-786)*, Bağdad, 1969, s. 63-64.

⁵¹ Hüseyin `Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, s. 202-203.

⁵² A. Muhammed Abdüllatîf, *el-`Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asn'il-Ümevî*, s. 195.

kapatmış ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasını sağlamıştır. Yaklaşık 32 yıl devam ettiği kabul edilen Abbâsî da'vetinin 20 yıllık döneminin Hişâm'ın hilâfet süresine rastlaması bu hareket için Hişâm döneminin önemini ortaya koymaktadır. Hişâm dönemi öncesinden başlayarak Abbâsî propagandasının doğuşu ve gelişimini, Horasan'a gönderilen dâîler ve bunlara karşı bölge valilerinin tavırlarını kısaca değerlendirmek istiyoruz.

H. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib ve oğlu Abdullah siyâsî olaylara fazla karışmamış, ilimle uğraşmışlardır. Abdullah'ın oğlu Ali de babasının siyasetini takip etmiş, ancak I. Velîd tarafından baskıya uğrayınca Dımeşk şehrini terk ederek Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme'ye gitmişti (95/714). Burada İslâm'daki siyâsî mücadelenin belki en eski ve en ince propaganda hareketi başlamış oldu.⁵³ Hâşimîler, Hicazlılarla hacca gelen diğer Müslümanlar arasında, halifelîği peygamber ailesinden zorla almış olan Emevîlere karşı gizlice düşmanlık propagandası yapıyorlardı. Ancak Hâşimoğulları uzun zaman H. Ali soyu adına çalışmış, kendi adlarını ortaya koymaya cesaret edememişlerdi. Bu yıllarda Şîîlerin bir kısmı, H. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in etrafında toplanmışlardı. Özellikle Keysânîye Şîîlerinin amacı Ebû Hâşim'i imâmete getirmekti.

Ebû Hâşim, 98/716-717 yılında halife Süleymân b. Abdülmelik'i ziyaret ettikten sonra yolda hastalanınca kendisini Humeyme'ye götürmelerini istedi. Burada vefât etmeden önce imâmetin, amcasının oğlu Muhammed b. Ali ve çocuklarına geçmesini vasiyet etti.⁵⁴ Böylece Abbâsîler daha işin başında Şîîlerden bir kolun desteğini sağlamış oldular. Ebû Hâşim'in bu vasiyetinin doğruluğu tartışmalıdır. Nitekim çağdaş araştırmacılardan M. Abdülfettâh 'Ulyan, Ebû Hâşim'in bu vasiyetini tahlil etmiş ve sıhhatinin olmadığına dair kanaatini dile getirmiştir.⁵⁵

Abbâsî da'vetinin 100-128/718-745 yılları arasındaki dönemi "gizli ve kapalı da'vet" merhalesi olarak isimlendirilmiştir.⁵⁶ Ömer b. Abdülaziz'in âdil uygulamaları, H. Ali'ye sebb âdetini kaldırması⁵⁷ ve mevâlîye karşı ılımlı davranışlarının Abbâsî da'vetinin oluşması için yumuşak bir zemin hazırladığı düşünülebilir. Nitekim Horasan'daki Abbâsoğulları dâîleri, Ömer b. Abdülaziz döneminde 100/718-719 yılından itibaren faaliyette bulunuyorlar ve gizlilik içerisinde çalışıyorlardı.⁵⁸

Abbâsî da'vet merkezleri olarak Muhammed b. Ali'nin oturduğu Humeyme'den başka Kûfe ve Horasan da zikredilir.⁵⁹ Horasan'ın propaganda için

⁵³ H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 32.

⁵⁴ Ya`kûbî, *Târîh*, II, 297 ; Bernard Lewis, "Abbasids", *EI*², Leiden, 1986, I, 15.

⁵⁵ bkz.: M. Abdülfettâh 'Ulyan, *Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 24-36.

⁵⁶ Muhammed Berekât el-Beylî, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye; Sevratu Beni'l-Abbâs ani'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye* Kahire, 1986, s. 38; M. Abdülfettâh 'Ulyan, *age*, s. 63-64.

⁵⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 129.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Târîh*, III, 100.

⁵⁹ Muhammed Berekât el-Beylî, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye*, s. 13.

önemli bir merkez olarak seçilmesinin bazı sebepleri vardır. Horasan halkının genelde Emevî idaresinden memnun olmayışı, Şîa ve Abbâsoğullarına temayülleri, Yemenî-Mudârî çekişmesinin mevcudiyeti, hilâfet merkezi olan Dimeşk'e uzaklığı vb. etkenler Horasan'ın Abbâsî propogandası için bir merkez olarak tercih edilmesine yol açmıştır.⁶⁰

Abbâsî da'vetinin belli başlı prensipleri Muhammed b. Ali tarafından tespit edilmiştir:

- 1) Kitap ve Sünnet ile amel etmek,
- 2) Araplarla mevâlî arasında eşitlik,
- 3) Âl-i Muhammed'in razı olacağı şeye, rızasına⁶¹ da'vet.⁶²

Hişam dönemi öncesinde Abbâsî dâîleri, özellikle Horasan bölgesinde 5 yıl önce başlattıkları propoganda faaliyetlerine ağır ağır ve çok gizli bir şekilde devam ediyorlardı. Hişam döneminde Bukeyr b. Mâhân⁶³, Abbâsî propoganda faaliyetinin önemli bir kişisi ve propogandistlerin başıdır. Farklı zamanlarda Kûfe'den Horasan'a dâîler göndermiş, ihtiyaç hissettiğinde bizzat kendisi de bölgeye gitmiştir. Bukeyr, daha önceden bölgede devlet görevinde çalıştığı için da'vetin tohumlarını ekmiş ve propogandanın ilk ekibini oluşturmuştur.

Bukeyr b. Mâhân, 107/725 yılında Horasan'a propogandist olarak bir grup gönderdi. Bu grupta Ebû İkrime, Ebû Muhammed Sâdık, Muhammed b. Huneyş, 'Ammâr el-'lbâdî, Ziyâd gibi kişiler vardı. Ancak Kindeoğullarından bir adam Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye bu grubu jurnal edince yakalandılar. Esed b. Abdullah bunların ellerini ve ayaklarını kestirerek idam etti. Aralarından kurtulan Ammâr el-'lbâdî, Bukeyr'in yanına giderek durumu haber verdi. O da bu olayı mektupla Muhammed b. Ali'ye bildirdi. Muhammed b. Ali ise gönderdiği cevapta şöyle dedi: "Sizin da'vetinizi ve söylediklerinizi doğrulayan Allah'a hamd olsun! Sizden daha öldürülecek niceleri var."⁶⁴ Ertesi yıl Bukeyr tarafından Horasan'a gönderilen 'Ammâr el-'lbâdî de vali Esed tarafından bir jurnal sonucu yakalanıp öldürüldü.⁶⁵

⁶⁰ Yusuf el-İşş, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1990, s. 26-27; M. Abdülfettâh `Ulyan, *Kiyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 51; Nahide Bozkurt, s. 35-37.

⁶¹ Abbâsî propogandasının sloganlarından er-Rizâ min Âl-i Muhammed: Âl-i Muhammed'in razı olacağı şeye, rızasına da'vet anlamındaki bu sözün içeriği açık ve net değildir. er-Rizâ min Âl-i Beyt şeklinde de nakledilen bu sloganı Abbâsîlerin daha geniş taraftar edinebilmek için kullandıkları kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bkz: Muhammed Berekât el-Beylî, a.g.e., s. 43-44; M. Abdülfettâh `Ulyan, a.g.e., s. 41-43; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, 2000, s. 38-40; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001, s. 36.

⁶² Muhammed Berekât el-Beylî, a.g.e., s. 42-44 ; M. Abdülfettâh `Ulyan, a.g.e., s. 37-43.

⁶³ Hakkında fazla bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Abbâsî İhtilalinin Oluşum Süreci*, Ankara, 2000, s. 44-45; İsmail Hakkı Atçeken, s. 133-139.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 562.

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, VII, 565.

107/725 yılında Abbâsî propagandası için 12 kişilik nakîp heyeti seçildi. Bu gruptakiler vali Esed b. Abdullah'a ispiyon edilince bir kısmı yakalanıp öldürüldü.⁶⁶ Bu nakîplerden 8 tanesi Arap, 4 tanesi ise mevâlî idi.⁶⁷ Ancak Fâruk Ömer'e göre 12 nakîbin tamamı Arap asıllıdır.⁶⁸ Bunlardan başka sayıları 70'i bulan dâîler mevcuttu.

Dâîler ve nakîpler, propaganda işini büyük bir gizlilik içerisinde yürütüyorlardı. Dinî ilimlerden fıkıh ve hadisi biliyorlar, dil ve edebiyattan anlıyorlar, halka güzel hitap ediyorlardı.⁶⁹ Bazı dâîler Horasan valisi tarafından yakalanınca Muhammed b. Ali, bazı tedbirler almak zorunda kaldı. Buna göre o, Horasan'a gönderdiği kişilere yapacakları propagandayı çok gizli olarak yürütmelerini, bu işi gizleyeceklerine dair kesin söz veren kişilerden başkasına sırlarını söylememelerini emretti. Bundan sonra bölgeye gelen dâîler bu uyarılara uydular.⁷⁰

109/727-728 yılında Muhammed b. Ali b. Abdullah tarafından Horasan'a Ziyâd Ebû Muhammed da`vetçi olarak gönderilmiştir. Muhammed ona: "İnsanları bize çağır! Yemenîlerin yanına git, Mudarî kabilelere yaklaş" tâlimatını vermişti. Ziyâd, Horasan'a geldi ve halkı Abbâsoğullarına icabete çağırıldı. Mervânoğullarının takip ettikleri kötü siyaset ve zulümleri anlattı. Onun faaliyetlerini öğrenen Esed b. Abdullah, Ziyâd'ı Horasan'dan kovmasına rağmen daha sonra onu tekrar görünce Ziyâd ve onunla beraber olan 9 kişiyi yakaladı. Esed, onlara bu işten vazgeçmelerini teklif edince 8 kişi bunu kabul etmeyerek öldürüldü. 2 kişi ise suçsuz olduklarını söyleyince onlar serbest bırakıldı. Ertesi gün serbest bırakılanlardan birisi Esed'in yanına gelerek: "Beni arkadaşlarımla yanına göndermeni istiyorum" deyince o da öldürüldü.⁷¹

Horasan'daki Emevî valileri içerisinde Abbâsî dâîlerine karşı en sert tedbirleri alan kişi Esed b. Abdullah el-Kasrî'dir. Bu vali yakaladığı dâîlerin ellerini ve ayaklarını kestirmiştir. Onun ilk valiliği sırasında Abbâsî da`veti pek başarı elde edememiştir.⁷² Esed'in sert tavrından çekinen Bukeyr b. Mâhân, birkaç yıl bölgeye propagandist göndermedi. 109/727 yılında Esed'in valilikten azledilmesi olayı Abbâsoğulları taraftarlarına rahat bir nefes aldırdı.

109-117/727-735 yılları arasında Horasan'a 4 tane vali tayin edilmiştir. Bunlardan 3 tanesi Abbâsî propagandistleri takip işine fazla önem göstermediler. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Kanaatimizce valilik görevlerinin çok uzun olmaması, idârî işlerin ince noktalarını iyi anlayamamaları, uzun yıllardır devam eden

⁶⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mavsil*, thk: Ali Habîbe, Kahire, 1967, s. 25-26.

⁶⁷ Hasen el-Bâşâ, *Dirâsât fî Târîhi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1990, s. 7.

⁶⁸ Fâruk Ömer, *Tabîatü'd-Da`veti'l-Abbâsiyye (98-132/716-749)*, Beyrut, 1970, s. 159.

⁶⁹ İsmâüddîn Abdurraûf el-Fakî, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1987, s. 18.

⁷⁰ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, Thk: Abdulmun'im Âmir, Bağdat, tsz, s. 335.

⁷¹ Taberî, *Târîh*, VII, 572-573; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 143-144.

⁷² Fehmî Abdülceflî Mahmûd, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Ewvel*, I. baskı, Kahire, 1993, s. 6-7.

Hâris b. Süreyç isyanı ve bölgedeki diğer olaylarla uğraşmaları gibi sebepler Abbâsî dâîlerinin gizli faaliyetlerini takip işini biraz gevşetmiştir.

Horasan valilerinden Cüneyd b. Abdurrahmân el-Mürî, Esed b. Abdullah gibi, Abbâsî dâîlerinin faaliyetlerini sıkı bir şekilde takip etmiştir.⁷³ Taberî'de geçen bir rivâyete göre 113/731 yılında vali Cüneyd b. Abdurrahmân, Abbâsî dâîlerinden Horasan'a gelen bir grubu yakalayıp öldürmüştür. Cüneyd bu konuda şunları söylemiştir: "Onlardan kimi yakalarsam onun kanı helâldir."⁷⁴

Bir süre sonra Hişâm, Cüneyd'i valilikten azlederek onun yerine ikinci defa Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti. Esed, Abbâsî dâîlerine karşı ilk valiliğinde izlediği sert politikaya yeniden başladı. 117/735 yılında Esed, Horasan'da Abbâsî dâîlerinden bir grubu yakaladı. Bu grup içerisinde Süleyman b. Kesîr, Mâlik b. Heysem, Mûsa b. Ka`b, Lâhız b. Kurayz, Hâlid b. İbrahim, Talha b. Zurayk gibi önemli nakîpler ve dâîler vardı. Aralarında geçen bazı konuşmalardan sonra Esed, bu grubu öldürmeyip hapse gönderdi.

118/736 yılında Irak'taki baş dâî Bukeyr b. Mâhân, Horasan'daki Abbâsoğulları taraftarlarının başına lider olarak Ammâr b. Yezîd'i gönderdi. Bu kişi Merv şehrine gelince ismini "Hıdaş" olarak değiştirdi. Daha sonra halkı Muhammed b. Ali'ye tâbi olmaya çağırdı. İnsanlar onun etrafında toplanarak ona itaat ettiler. Bir süre sonra Hıdaş, halkı Hürremiyye mezhebine da'vet etmeye başladı. Kadınların ortaklığını ortaya atarak, halkın kadınlarını birbirlerine mubah kıldı. Üstelik bu işin Muhammed b. Ali'nin emri olduğunu iddia etti.⁷⁵ Etrafına topladığı kişilere: "Namaz, oruç, hac, yoktur. Orucun te'vili imamın ismini zikretmek, namaz imama dua etmek, hac ise imama yönelmektir" demeye başladı.⁷⁶

Hıdaş'ın faaliyetlerini ve bozuk görüşlerini öğrenen Esed b. Abdullah onu yakalayıp huzuruna getirtti. Hıdaş, Esed'e sert ve ağır sözler edince elleri kesilip, dili kopartıldı, gözleri oyulup öldürüldü. Daha sonra Âmul şehrinde asıldı.⁷⁷ Muhammed b. Ali, Hıdaş'ın yaydığı bozuk fikirler sebebiyle onu reddetmiş ve onu dinledikleri için Horasan'daki taraftarlarına kızıp küsmüştü. Çeşitli şehirlere gönderdiği adamları vasıtasıyla Hıdaş'ın görüşlerini yalanlamış ve halkın bunları tasdik etmemesini istemişti.⁷⁸ Muhammed b. Ali bununla yetinmeyerek Iraktaki baş dâî Bukeyr b. Mâhân'ı Horasan'a göndermiştir. Böylece o, Hıdaş'ın bölgesinde bıraktığı olumsuz imajı ortadan kaldırarak Abbâsî da'vetini eskiden olduğu gibi rayına oturtmuştur. 120/738 yılından itibaren Horasan dâîlerinin başında Süleymân b. Kesîr bulunuyordu.⁷⁹ Süleymân b. Kesîr, Ebû Müslim el-Horasânî'nin Ab-

SÜFİD / 17

35

⁷³ M. Abdülfettâh `Ulyan, *Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 65.

⁷⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 612 ; Ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 176.

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, VII, 635 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196-197.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 197.

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, VII, 635; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 197.

⁷⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1971, III, 101-102.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, 8; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 218-219.

bâsî propagandası hareketinin başına getirildiği yıl olan 128/745 tarihine kadar Horasan baş dâilliğine devam etti.⁸⁰

120/738 yılında Abbâsî dâîlerine karşı çok sert siyaset izleyen vali Esed b. Abdullah ölmüş, yerine daha ılımlı ve tecrübeli birisi olan, Horasan'ı çok iyi tanıyan Nasr b. Seyyâr tayin edilmiştir. Bu değişiklik Abbâsî dâîlerini rahatlatmış, da`vetlerini açığa vurmasalar da gizli faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu sebeple 120/738 ile Ebû Müslim'in Abbâsî dâilliğine getirildiği yıl olan 128/745 yılları arasında Abbâsî propagandası hakkında dâîlerden yakalanıp öldürülenler konusunda detaylı bilgi mevcut değildir. Bu dönemde gizli faaliyetin sona ermediği, el altından propaganda ve taraftar edinme çalışmalarının devam ettiği kanaatindeyiz.

Abbâsî ihtilâlinin lideri olacak olan Ebû Müslim el-Horasânî'nin Abbâsoğulları tarafından keşfedilmesi olayı Hişâm b. Abdülmelik'in ölümünden bir yıl önce meydana gelmiştir. 124/742 yılında Kûfe'de bir araya gelen bazı Abbâsî taraftarları vali Yusuf b. Ömer es-Sekafî tarafından tutuklanmıştı. Bunlar arasında Bukeyr b. Mâhân da vardı. Bukeyr, hapiste Ebû Müslim'i İsâ b. Ma`kıl el-İclî ile beraber gördü ve : "Bu hizmetçi kim?" diye sordu. İsâ: "O bir köledir" deyince Bukeyr, Ebû Müslim'i 400 dirheme satın aldı. Hapisten çıktıktan sonra Ebû Müslim'i İmam İbrahim'e gönderdi.⁸¹ Farklı bir rivâyette ise, Horasan nakîblerinden Süleymân b. Kesîr, Mâlik b. Heysem, Lâhız b. Kurayz, Kahtabe b. Şebib'in 124/742 yılında hacca gitmek üzere giderken Kûfe'ye uğradıkları ve hapiste gördükleri Ebû Müslim'i beğenip, yanlarına alarak İmam İbrahim'e götürdükleri bildirilmektedir.⁸² Hişâm döneminden sonra 128/745 yılında Abbâsî ihtilâl liderliğine tayin edilen Ebû Müslim el-Horasânî'nin faaliyetleri sonucu 4 yıl sonra 132/750 yılında Emevî Devleti yıkılmış ve Abbâsoğulları iş başına geçmiştir.

Abbâsoğullarının Hz. Ali soyu ile ilişkileri konusu geniş ve tartışmalı bir konudur. Abbâsîlerin, da`vet dönemi boyunca Ehl-i beyt soyu ve taraftarları arkasına sığındıkları, onları çoğunlukla kendi amaçları için kullandıkları ve onları istismar ettikleri görüşü genellikle kabul edilen bir kanaattir.⁸³ Abbâsoğulları propaganda faaliyetinin başından itibaren özellikle devletin doğusunda birçok taraftarları olan Hz. Ali soyunun desteğini almaya gayret etmişlerdir. Propaganda dönemi boyunca bu tavırları genellikle devam etmiş, ancak 132/ 750 yılında başarıya ulaşıncı Kûfe'de Abbâsoğulları hilâfeti ele geçirmişlerdir.

⁸⁰ J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 244.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 229.

⁸² Taberî, *Târîh*, VIII, 70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 255.

⁸³ Mehmet Bahaüddin Varol, *Ehl-i Beyt Gerçeği*, İstanbul, 2001, s. 301-303; Ömer Ferrûh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, 7. baskı, Beyrut, 1986, s. 176; K. V. Zetterstéen, "Abbâsîler", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), İstanbul, 1950, I, 18; R. Stephen Humphreys, *Islamic History a Framework for Inquiry*, New Jersey, 1991, s. 104-107.

SONUÇ:

Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği (105-125/724-743), yaklaşık 28 yıl (100-128/718-745) devam eden Abbâsî propogandasının gizli faaliyet döneminin büyük bir kısmını içine almaktadır. Hişâm b. Abdülmelik'in iç siyasette takip ettiği politikalar, bu dönemde meydana gelen iç olaylar ve isyan hareketlerinin daha önce Horasan'da gizlice başlayan Abbâsî da'vetine önemli etkileri olmuştur. Bu realite günümüze kadar Emevîler döneminde Abbâsî propoganda faaliyetleriyle ilgili yapılan çalışmalarda genellikle göz ardı edilmiştir.

Hişâm döneminde dinî, siyâsî, sosyal ve iktisâdî sebeplerden kaynaklanan bazı önemli isyanlar çıkmıştır. Bu isyanlar devam ettiği sürece devletin otoritesinde zayıflama baş göstermiş, ancak Hişâm'ın müdahaleleri ve tedbirleri sayesinde ayaklanma hareketleri bastırılmıştır. Zeyd b. Ali bu dönemde Kûfe'de ayaklanmış, ancak çeşitli sebeplerle başarılı olamayarak öldürülmüştür. Yıllarca devam eden Berberî isyanları kanlı bir şekilde sona erdirilmiş ve Berberîler on binlerce kayıp vermişlerdir. Horasan'da ortaya çıkan Hâris b. Süreyc isyanı gibi bazı ayaklanmalar da gerek valiler, gerekse Hişâm'ın gayretleriyle bastırılmıştır. Bu isyan hareketlerinin çıktıkları bölgelerde Emevî Devleti'nin otoritesini az veya çok sarsmış, gizlice yürütülen Abbâsî propogandasının gelişimine katkıda bulunmuştur.

Abbâsoğulları, Emevîlere muhâlif grupların bazılarını ve özellikle de mevâlfîyi saflarına çekip yaklaşık 32 yıl devam eden bir propoganda sonunda emellerine kavuşmuşlardır. Abbâsoğulları sempatizanları genel olarak Hişâm döneminde rahat bir devre geçirmişler, taraftar sayılarını artırmışlardır. Her ne kadar Esed b. Abdullah ve Cüneyd b. Abdurrahmân gibi bazı Horasan valileri Abbâsî dâîlerine karşı sert tutum takınıp, yakaladığı propogandistlerin çoğunu öldürmüştü de, bunu 20 yıllık Hişâm döneminin tamamına şâmil etmek uygun değildir.

Hişâm döneminde çıkan çeşitli isyanlarla uğraşmak, devletin otoritesinin bozulduğu bölgelerde yeniden egemenliği oluşturmaya çalışmak, dış fetih hareketleri ve daha önce fethedilen toprakların korunması konularındaki hassasiyet vb. sebeplerle Abbâsî propoganda faaliyetlerinin takibi konusu devletin birinci meselesi olmamıştır. Bu hareketin Hişâm dönemi boyunca sadece Horasan'da gizlice yürütülmesi, açıktan propoganda döneminin henüz başlamamış olması, diğer bölgelerde fazla taraftar bulamaması gibi etkenler bunların takibi konusunda Hişâm'ı gevşekliğe itmiş olabilir.

Bunun sonucu olarak özellikle devletin doğusundaki Horasan bölgesinde Emevîler aleyhine oluşan muhâlif kitlenin taraftarları artmıştır. Abbâsî propogandası, Horasan'da ivme kazanmış ve Hişâm'ın ölümünden sonra Ebû Müslim'in 128/745 yılında Abbâsî ihtilâl liderliğine getirilmesiyle açıkça ortaya çıkmış ve Hişâm'dan yedi yıl sonra 132/750'de Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla zaferle sonuçlanmıştır.

ABBÂSÎ PROPAGANDASI SÜRECİNDE HIŞÂM B. ABDÜLMELİK DÖ-
NEMİ

Doç.Dr. İsmail Hakkı Atçeken

THE TIME OF HISHAM B. ABD AL-MALIK DURING THE ABBASID
DA'WAH

Abstract

The effects of the internal events and the revolts which happened during the caliphate of Hisham b. Abd al-Malik, the Umayyad Caliph, upon the Abbasid da'wah is an eminent issue. For, the reign of Hisham covers the part of twenty years of secret period in the Abbasid da'wah which lasted for twenty-eight years (100-128/718-745).

In this article, first of all, it will be examined the main points of his internal policy following his coming to the caliphate and the effects of the revolts on the development of the Abbasid da'wah. Secondly, how the process of the Abbasid da'wah has continued through the reign of Hisham and also the attitudes of the Caliph Hisham and his governors of Khorasan to the Abbasid dais will be studied.

الأستاذ المشارك د. إسماعيل حقي آتچكينحوادث عهد الخليفة الأموية هشام بن
عبدالمملك له أثر على الدعايا العباسية. إن الدعوة العباسية السرية استمرت ٢٨ سنة،
وكان العشرون سنة منها في عهد هشام بن عبدالمملك.
نحن في هذا المقال درسنا ما سلك هشام بن عبدالمملك من سياسة في عهده، وما
حدث من الحركات الثورية وما لهما من أثر على الدعايا العباسية. ودرسنا أيضا فترة
الدعوة العباسية وموقف هشام وولاية خراسان تجاه الدعاة العباسيين.